

Отримано: 20 вересня 2018 р.

Прорецензовано: 10 жовтня 2018 р.

Прийнято до друку: 11 жовтня 2018 р.

e-mail: moklytsja@gmail.com

DOI: 10.25264/2519-2558-2018-4(72)-155-158

Моклиця М. В. «Лісова пісня» Лесі Українки й «Олеся» Олександра Купріна: до міфології Волинсько-поліського тексту. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог : Вид-во НаУОА, 2018. Вип. 4(72), грудень. С. 155–158.

УДК 821.161.2

Моклиця Марія Василівна,*доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри теорії літератури та зарубіжної літератури,
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки***«ЛІСОВА ПІСНЯ» ЛЕСІ УКРАЇНКИ Й «ОЛЕСЯ» ОЛЕКСАНДРА КУПРИНА:
ДО МІФОЛОГІЇ ВОЛИНСЬКО-ПОЛІСЬКОГО ТЕКСТУ**

У статті йдеться про ті структурні компоненти, які здатні об'єднати велику кількість регіональних текстів у цілість, мегатексту. На прикладі двох творів про Волинське Полісся («Лісова пісня» Лесі Українки і «Олеся» Олександра Купріна) показано роль регіональної (поліської) міфології як з'єднувального елемента мегатексту. Лісова-озерна-болотня місцевість породжує особливих людей, які інакше сприймають світ. Вартісні художні твори переносять міфи в літературну традицію, з'єднують минуле з майбутнім. «Лісова пісня» – це твір, який започаткував Волинсько-поліський мегатекст. Без нього існувала б лише сукупність творів різних жанрів, об'єднаних однією темою.

Ключові слова: *Леся Українка, Олександр Купрін, Волинсько-поліський текст, мегатекст.*

Mariia Moklytsia,*Professor, Head of the Department of Theory of Literature and Foreign Literature,
The Eastern National University named after Lesya Ukrainka***LESIA UKRAINKA'S «FOREST SONG» AND «OLESYA» BY ALEXANDER KUPRIN:
TO MYTHOLOGY OF VOLYN-POLISSYA TEXT**

The article deals with those structural components that are able to combine a large number of regional texts into the integrity of the mega text. On the example of two works about Volyn Polissya (Lesia Ukrainka's «Forest Song» and «Olesya» by Alexander Kuprin) the role of the original (poleis) mythology as a unifying element of the mega text is shown. The forest-lake-marshland gives birth to people of a special type, otherwise perceiving the world. Highly artistic works transfer myths into a literary tradition, connect the past with the future. «Forest Song» is a fundamental work of the Volyn-Polissya megatext. Without it, there would only be a certain number of texts on similar subjects.

Key words: *Lesia Ukrainka, Alexander Kuprin, Volyn-Polissya text, megatext.*

Постановка проблеми. Проблема розмежування понять «Волинський текст» і «Літературні твори про Волинь» залишається актуальною, адже йдеться про доведення існування єдності не лише тематичної. Тема легко об'єднує багато різних творів, але ця єдність не є цілістю і не претендує на визначення «текст». Є тексти, чимось споріднені (інтертекстуальні лінії пронизують кожен твір численними зв'язками). У своїх розвідках науковці завжди щось відбирають, групують, об'єднують, взявши на озброєння той чи інший критерій. Це класифікаційна спорідненість. Натомість текст – це чіткі межі і певна структура, яка дозволяє тексту виконувати покладену на нього комунікативну функцію, бути формою і сенсом, призначеним для послання комусь.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження міських текстів, яке захопило наприкінці ХХ століття філологів (переважно російських, під впливом семіотики, завдяки авторитету Тартуської школи і особі Ю. Лотмана), прислужилось піднесенню на новий рівень традиційного літературного краєзнавства. Чималий вплив мали праці В. Топорова [4] (Петербурзький текст), в Україні – Г. Грабовича [1] (Львівський текст), Т. Гундорової [2] (Київський текст), натепер існує чимала бібліотека досліджень міських текстів. Сьогодні виглядає так: скільки міст, стільки й текстів у культурі, адже за тисячоліття розвитку накопичилось чимало історій, їм присвячених. У певному сенсі це так, адже місто неминує стає центром, навколо якого нашаровуються різноманітні артефакти і культурні явища. Але в такому разі загострюється питання методології структурування міського тексту, адже подібні масштабні і різноелементні об'єкти не можна досліджувати так само, як ми досліджуємо сукупність будь-яких літературних текстів, фікційних чи не фікційних. Об'єднувальні складники, які можуть зрощувати такою мірою різномірний і масштабний матеріал, – лічені. У підсумку може виявитись, що всі міські тексти подібні, і що це не онтологічна риса текстів, а нашарування дослідницьких стратегій. Ще більш проблематично виявити цілість текстів, присвячених цілому регіону: це майже те саме, що за короткий термін описати своєрідність національної літератури, яку ще ніхто не досліджував.

Поки що очевидно: велика кількість текстів, об'єднаних тематично Волиню, «експлуатують» територію, яка не збігається ні з адміністративними, ні з історичними кордонами. Насправді для багатьох авторів і читачів Волинь – це Полісся. Якщо придивитись до численних творів про історичну Волинь (вона охоплює, крім Полісся, значну частину Поділля і Галичини), то можна помітити таку особливість: колоритна самобутність образу Волині, моделюється на базі Полісся. Яскравий приклад – роман Уласа Самчука «Волинь». Автор тримається історичної правди, що значно розширює межі регіону, події поступово зміщуються в бік Галичини. Біографічно зумовлена територія – Кременець і прилеглі села – належать Волині адміністративно. І це, ясна річ, вже не Полісся. І все ж весь колорит географічного регіону містить яскравий поліський компонент: перший роман, присвячений дитинству, в центрі якого образи батьків ліричного героя, – це образ типово поліської місцевості. Далі географія поступається перед історією, яка в цей період жорстко перекидає карту Європи. Внаслідок сприйняття роману про Волинь з широкими межами у читача в пам'яті залишається образ поліської Волині.

Мета і завдання дослідження – виявити, на яких структурних компонентах утворюється така цілість, як мегатекст, на прикладі двох творів про Волинське Полісся («Лісова пісня» Лесі Українки і «Олеся» Олександра Купріна) показати роль регіональної міфології як з'єднувального елемента мегатексту.

Виклад основного матеріалу. Волинські поліщуки значно ближчі до далеких київських чи чернігівських поліщуків, аніж до галичан, які поруч. І справа не в історії і, тим паче, не в політиці, а винятково в географії. Полісся – це географічна територія, яка протягом тисячоліть формувала культуру досить замкнену. Ще й досі Полісся асоціюється з глушиною, незайманою природою і глибоким провінціалізмом. Водночас це єдина місцевість, де до нашого часу в неспотвореному вигляді зберігся фольклор (петербурзькі фольклористи дотепер їздять збирати фольклор на українське чи білоруське Полісся), де можна розшукати архаїчні фрагменти культури, здатні відкрити вікно в доісторичні часи. Міфологія Полісся зумовлює колорит і спорідненість великої кількості творів про історичну Волинь. І саме ті твори, які першими ввели в літературну традицію поліську міфологію, претендують на статус базових (чи стрижневих, у будь-якому разі – об'єднувальних) творів мегатексту, який можна назвати і Волинським, а якщо точніше, то – Волинсько-поліським.

Аби наголосити унікальну роль драми Лесі Українки «Лісова пісня» для утворення Волинсько-поліського тексту, варто порівняти його з деякими іншими творами сучасників, які теж опоестизували волинське Полісся. На початку ХХ століття, окрім Уласа Самчука і Лесі Українки, яскраві твори про Волинь дали літературі Галина Журба, Катря Гриневичева, Оксана Лятуринська та інші автори. Саме у цей період образ Волині, глухого, тасмично-романтичного, первісно-українського краю, став невід'ємною часткою національної традиції.

Досить популярна свого часу повість Олександра Купріна «Олеся» теж присвячена цьому краю, здається, що її автор романтизує Полісся так само, як і більшість українських письменників. Щоправда, знав письменник лише житомирське Полісся, але у ті часи воно не надто відрізнялось від західних територій: лісова глушина, болото, лісові озера – головні атрибути місцевості. Бідність і примітивний побут селян нівелювали ту різницю, яку зумовлювала зміна імперської влади, польської на російську.

І все ж більш уважне читання повісті «Олеся», її зіставлення з «Лісовою піснею» дозволить зробити важливі висновки щодо формування мегатексту.

«Лісова пісня» й «Олеся» – історії подібні, взяті зі спільного джерела – поліського життя. Крім того, обидва твори мають біографічне підґрунтя, власний життєвий досвід дозволяє авторам вносити в зображення етнографічні деталі. У центрі зображення і там, і там – дивовижна дівчина, здатна на високе жертвоне кохання, наділена надзвичайними здібностями, і там, і там закохані юнаки виявляються не гідними своїх обраниць, і в одному і другому сюжеті світ лісових мешканців і села протиставлені, різні цінності зумовлюють додатковий трагізм подій, в обох творах світ природи опоестизований, Полісся змальоване як архаїчний світ, сповнений давніх вірувань, обидва твори насичені тонко нюансованими, імпресіоністичними описами природи. Перелік перегуків можна продовжувати, але важливо не перебрати міру, адже твори подібні лише на поверхні, глибше вони не лише різняться, а й конфліктують.

Леся Українка насичує твір автентичним фольклором, але обходить з ним досить вільно, зовсім не так, як романтики, які переносили народну демонологію із усних оповідей в літературну традицію дуже обережно. Леся Українка здійснює витяжку із народної демонології, вилучає з неї елементи, зумовлені історичним часом, обмежено актуальні. Кожен образ, запозичений із фольклору, вона суттєво переінакшує, надаючи йому авторського символізму. У результаті її історія набуває особливого сенсу, стає універсальною і позачасовою. Полісся відповідає дійсності кінця ХІХ століття в найдрібніших деталях, але одночасно набуває підтекстів, які поетизують український світ, власне, показують Полісся як автентичний український світ.

Так само колоритний карпатський світ, сповнений регіональної міфології і діалектних слів, набуває знакової українськості в повісті Михайла Коцюбинського «Тіні забутих предків».

Олександр Купрін протягом всього творчого шляху коливається між романтизмом і реалізмом. З одного боку, притягує і будить його письменницькі амбіції популярний у прозі реалізм, цікавлять соціальні питання, він вивчає життя простоліду, працює на різних роботах, опановує робітничі професії заради занурення у гущу життя і набуття досвіду. Два виховні твори (раннього і зрілого періоду) – повісті «Молох» і «Поєдинок» – досить помітні явища російського реалізму, переконливі картини сучасної дійсності. Водночас його приваблюють романтичні історії про кохання, він створює образи героїв і героїнь, здатних віддати життя за велике кохання. У повістях «Суламіф», «Гранатовий браслет», «Олеся» змальовані саме такі персонажі.

Купрін тримає в полі зору українську національність своїх персонажів, не лише використовує окремі слова, а намагається передавати чималі фрагменти усної мови російською фонетикою. Також в повісті присутній фольклор, описи побуту. Загалом настанова оповідача (нарратив від першої особи) спочатку була романтичною: «Признаюсь, в то время, когда мне предложили ехать в деревню, я вовсе не думал так нестерпимо скучать. Я поехал даже с радостью. «Полесье... глушь... лono природы... простые нравы... первобытные натуры, – думал я» [3, с. 271]. Але селяни виявились неговіркими, недовірливими, «отказывались понимать самые простые вопросы и все порывались целовать у меня руки – старый обычай, оставшийся от польского крепостничества» [3, с. 271]. Акцент на рабській психології поліщуків, чим далі розгортається оповідь, тим виразніший. Спочатку селян представляє Ярмола, лінєвий п'яничка, тупий до науки, забобонний, але хитрий і корисливий, виразні, не менш сатиричні портрети урядника і конторщика, в яких наголошується та ж сама тупа обмеженість і корисливість, завершують ряд селян, всі інші образи поліщуків збірні. Власне, саме збірний образ поліських селян згущує фарби і розставляє остаточні акценти: це натовп дикунів. Поодинокі принижено покірні, разом вони стають войовничо агресивними. Описи Полісся, його прекрасної і тасмичної природи, все більше дисонують з описами селян. На тлі чудової природи обмежені і жорстокі селяни справляють гнітюче враження. У змалюванні села оповідач не шкодує виразних, часом натуралістичних деталей і загалом виявляє нахил до реалістичного письма. Майстерність реалістичного портрета демонструє оповідач і при змалюванні головних дійових осіб – «відьом» Мануїлихи і її онуки Олесі. Загалом наратор має вочевидь матеріалістичний світогляд, не вірить ні у відьом, ні в чари, рішуче засуджує селян за таку віру і весь час у розмовах з Олесею намагається її просвітити, змагається з забобонами. Віра в нечисту силу, така відчутна у селян, для оповіда-

ча – безумовна ознака неосвіченості, забитості, глушини. Він переконує себе й Олесю, що неймовірно здібності дівчини, які вона вважає вродженим даром відьми, – це всього лиш обдарованість, розум, чутливість, вміння, які формуються в процесі виховання тощо. Всього неймовірному, що демострує Олеся, герой-матеріаліст намагається знайти наукове пояснення. Він переконаний, що Мануїлиха і Олеся – звичайні жінки, але їхні здібності здаються темним селянам чарами.

Реалістичну настанову, як не дивно, захитує національне питання. Мануїлиха й Олеся – чужинки, вони не належать до поліської сільської спільноти. Вже перша розмова оповідача з Мануїлихою наштовхує його на таку думку: «Эти обороты речи сразу убедили меня, что старуха действительно пришедшая в этом крае; здесь не любят и не понимают хлесткой, уснащенной редкими словами речи, которой так охотно щеголяет краснобай-северянин» [3, с. 281]. Хочеться дати уїдливі коментар до подібного твердження (як оповідач міг зробити такі далекосяжні висновки, спілкуючись з двома-трьома селянами, яких він, сам зізнається, так і не зміг розговорити?), але важливо зауважити, що реалістична настанова пробуксовує не через бажання помістити в реальність романтичний образ головної героїні, а через «заздалегідь-знання». У свідомості автора вже є образ глушини, і наївна романтизація на відстані при наближенні до об'єкта цілком руйнується. Поетичний лише ліс, все інше – бруталне, неоквиране, навіть жакливе й огидне.

По ходу дії стає відомо, що прибились жінки до села давно, коли Олеся була ще дитиною, потім їх вигнали з села через відьмування, і жінки оселились в покинутій лісовій хатині. Олеся виросла на лоні природи, в повній ізоляції від світу, але дикунство, властиве поліщукам, їй не властиве. Говорить вона добірною російською мовою і виявляє хоч і наївні, але широкі знання про світ. У те, що всім цим вона завдячує бабусі, не зовсім віриться, адже в образі Мануїлихи наголошені лише негативні риси: ні освіченості, ні реальних здібностей, ні розуму, зате жадібність, корисливість, агресивність.

При першій зустрічі Олесю, вертаючись до хаги, співає українську пісню. З гостем говорить російською так, ніби це її рідна мова, чиста і навіть літературна. Як в україномовному середовищі, при відлюдному житті їй вдалося навчитись так добре говорити, питання нібито логічне, але в оповідача воно не виникає. Він вже склав свою думку про те, що жінки нетутешні, і цього досить. Виникає само собою ще одне питання: звідки у росіянки ім'я Мануїлиха? Альона може стати й Олесєю лише через зміну середовища, а от щоб стати Мануїлихою, треба пожити в українському селі дружиною Мануїла (що це за ім'я? з якого регіону Мануїло?). Жінки Олесиною роду не одружувались, народжували байстрюків, отож зватися по чоловікові ніяк не могли. Мануїлиха мусила б мати типово російське прізвище чи прізвишко, хай дещо видозмінене. При вчитуванні у текст можна зібрати багато таких не надто реалістичних (не надто правдивих) деталей, можна їх і не помічати (як це й, зрештою, сталося, щасливо для автора), але для більш уважного читача (українського насамперед) вони конфліктують із реалістичною настановою, чітко заявленою і оповідачем, і автором.

Це ті обмовки, які видають не просто погане (як для реалістичних намірів) знання матеріалу, а й очевидну упередженість, зверхність, імперську пиху. Якщо трапляються такі піднесені дівчата, як Олеся, то це не місцеві, не поліські. Поліські – забиті, обмежені, забобонні і жорстокі, крім того, вони ще й негарні, навіть потворні. Дуже потворна й Мануїлиха, справжня «відьма», як її змальовують у казках. Але саме оця казкова потворність (типова баба Яга) і знімає з Мануїлихи ореол відьми – вона не те що чаклувати, навіть пристойно гадати не вміє. Просто була розумніша за темних поліських селян і дурила їх, як це роблять цигани, а тепер це тільки нещасна стара.

У «Лісовій пісні» теж є портрети селян, які не вирізняються розумом, освіченістю, так само, як селяни Купріна, прагматичні і корисливі: це Килина і матір Лукаша. Але це не карикатурно занижені, як у Купріна, а справді впізнавані життєві типи, наділені дуже переконливою психологією. Водночас селян представляють і цілком інші типи: блаженний Лев, закоханий в ліс, мрійлива, щира, добра душа, і Лукаш, гарний парубок, талановитий, чутливий до краси. Ці селяни змальовані з етнографічною точністю, зі знанням, яке неможливо взяти із книжок. Тут нема замилювання, романтичної ілюзії, але тверезе бачення здатне бачити різне, усе, що властиве людині. Якою б опозиційною щодо Килини і її світу не була авторка, вона не створює сатир, нікого не викриває.

Разюче відрізняються образи Мавки і Олесі. Мавка хоч і належить до істот (немає ніде іронічного ставлення до забобонів чи натяку на атеїстичне сприйняття світу від будь-кого в драмі, з авторкою включно), чарів не демонструє, жодного разу не користується ними, аби втримати Лукаша. Мавка не має нічого відьомського, Олесю – це жінка, яка свідомо відьмує. Олеся наївна в багатьох питаннях, по-дитячому уявляє життя міста (чомусь в розмовах йдеться лише про Петербург, ніби ближче не існує так само великих міст), що дозволяє юнакові поблажливо її просвіщати. Натомість дитя лісу Мавка має якийсь інше знання, вона не виявляє жодної риси, яку можна пояснити неосвіченістю. Стоячи розумом і досвідом значно вище від Лукаша, вона не виявляє зверхності до нього, як і до будь-кого іншого. Соціальна нерівність педалюється у Купріна. Саме через те, що герой не оцінив небезпек соціальної прірви між ним і Олесєю, сталася трагедія, втім, не така вже й трагічна: розлучились закохани, у яких і без того не було майбутнього. Натомість сюжет закоханих в «Лісовій пісні» стає екзистенційною трагедією, не трагедією обставин, а трагедією людської душі, яка відчула поклик вищих цінностей, але не спроможна розірвати пута реального світу.

Але найважливіша різниця творів – у ставленні до фольклору. Для Лесі Українки це невичерпне джерело глибоких істинних знань про світ. Вона шукає у фольклорі міфу, тих універсалій, які ніколи не втрачають актуальності. Фольклор – полісько-український, міф – загальнолюдський. Їй вдається на кожному образі нашарувати безліч значень, в наївних віруваннях побачити щось безцінне, вічне. Образи Перелесника, Того, хто греблі рве, Того, хто в скалі сидить, Водяника, Русалки озерної і Русалки Польової, Лісовика – це авторські версії універсального міфу про перетворення, про зміну пір року і пір людського життя. Історія Мавки і Лукаша – це міф про двоїсту природу людини, яка складається з душі і тіла і приречена на трагічні вибори.

Купрін теж прикрашає повість нібито поліським фольклором: один куплет веселої пісеньки він вкладає в уста Олесі, пісню лірника на сільському святі (огидне видовище повального п'янства і бруталної гульні) не лише частково цитує, а й переказує: це дума (у Купріна думка) чи, точніше, історична пісня про оборону Почаївської лаври від турків. При переказі сенс твору примітивізовано до пародії, одразу після останніх слів пісні («Кули и патроны на вси стороны / Сталы – геть! – розкидати...») наступна фраза: «Невыносимо жаркий воздух, казалось, весь был насыщен отвратительным смешанным запахом перегоревшей водки, лука, овчинных тулупов, крепкой махорки-бакуна и испарений грязных человеческих тел» [3,

с. 324]. Одним словом, примітивна пісня, не існує жодної естетики, яка б хоч трохи прикрасила огидну картину сільського гульбища.

До української мови героїв оповідач ставиться як до примітивного діалекту дикунів. При фонетичному транскрибуванні реплік селян виявляє своє незнання мови, точніше певність, що він знає «мову», бо що ж там знати? У цьому кумедному діалекті всі слова зрозумілі, лише перекручені.

Будь-яка міфологія – це історії персонажів, які будують взаємини між профанним (людським) і сакральним (божественним чи демонічним) світом. Історії всередині кожного зі світів – це спочатку віра, згодом чисті міфи, які поступово стають казками, або переконливий різною мірою реалізм. Межа між світами – територія для освоєння творчою уявою, мрією, фантазією і розумом, який прагне пізнання. Саме тут народжуються найбільш універсальні сюжети, здатні нашарувати сенси від епохи до епохи.

Купрін, захопившись екзотикою Полісся, ніби мав намір створити романтичну історію кохання. Але упередженість і шовіністична зверхність увімкнули реалістично-натуралістичне зображення. Саме воно парадоксальним чином і розминулось з дійсністю. Вочевидь казка «Лісова пісня» містить в основі неймовірно правдиву картину життя, яку легко актуалізувати у будь-якому часі завдяки глибокому психологізму персонажів, побудованому не лише на авторському досвіді, а й, насамперед, на умінні і бажанні пізнавати людей (у підсумку – людину) зсередини. Дошукуючись реалістичних деталей, занурюючись у соціальну проблематику, автор «Олесе» створює переважно романтичний твір, але без його універсалій. Це романтизм без романтизму, реалізм без реалізму.

Висновки. Вертаючись до «Волинсько-поліського тексту», слід підсумувати: міфологія географічних об'єктів є основою цілості, яка утворюється протягом тисячоліть. Це той стрижень, який легко об'єднує численні складники і впливає на елементи так, що вони зростаються. Цілість Волинського тексту забезпечує поліська міфологія, відмінна від подільської, карпатської чи подніпровської. Лісова-озерна-болотяна місцевість породжує особливих людей, які інакше сприймають світ. Не всі ознаки (наприклад, неминучий консерватизм) цього світосприйняття безумовно позитивні, але будь-який негатив є зворотною стороною позитиву (без консерватизму не збережуться так добре традиції), це органічна, цілісна ментальність, цікава для всього українського світу, адже з неї виростають нові і нові, незбагненно прекрасні твори. І все ж мегатекст – породження літературної традиції насамперед. Мусять бути на початку вартісні художні твори, які перенесуть міфи у сучасну культуру, з'єднають минуле з майбутнім. «Лісова пісня» – це твір, який започаткував Волинсько-поліський мегатекст. Без нього ми б мали лише сукупність творів різних жанрів, об'єднаних однією темою.

Що ж до реалістичних замальовок поліського життя різних часів, то вони теж стають органічною часткою мегатексту, обрамляють і увиразнюють міфообрази, надаючи їм ще більшого універсалізму. Волинсько-поліський текст для сучасної культури відкрила Леся Українка, але дописувати і суттєво доповнювати, як і будь-який мегатекст, його можна безкінечно.

Література:

1. Грабович Г. Мітологізація Львова: відлуння присутності і відсутності. *Критика*. 2002. Ч. 7–8 (57–58). С. 11–17.
2. Гундорова Т. У колісці міфу, або Топос Києва в літературі українського модернізму. *Київська старовина*. 2002. № 6. С. 74–82.
3. Купрін А. Олесе. *А.И. Куприн. Повести и рассказы*. Львов: Каменяр, 1984. С.271–335.
4. Топоров В. Н. Петербургский текст русской литературы: Избранные труды. Спб: Искусство – СПб, 2003. С. 368–369.
5. Українка Леся. Лісова пісня. *Збір. творів у 12 т. Т. 5*. Київ: Наук. думка, 1976. С. 201–298.